

Katarzyna Kowalczyk

*Prawo Boga według Rémiego Brague’a**

Profesor Rémi Brague (ur. 8 września 1947 roku w Paryżu) jest emerytowanym wykładowcą filozofii średniowiecznej i arabskiej na Université de Paris (Sorbona). Na Uniwersytecie w Monachium (Ludwig-Maximilians-Universität) był w latach 2002–2013 profesorem w Katedrze Badań nad Religią, Historią Religii i Chrześcijańskiego Światopoglądu, przedłużając dzieje słynnej katedry Romana Guardiniego. Jako tzw. *visiting professor* wykładał także na innych europejskich i amerykańskich uczelniach, m.in. w Kolonii, Dijon, Lozannie, Bostonie, Mediolanie. Współpracował lub współpracuje z uniwersytetami w: Hajfie, Jerozolimie, Huston, Montrealu oraz z instytucjami naukowo-badawczymi w Anglii, Holandii, Czechach, Węgrzech i Polsce. Francuski uczony jest członkiem międzynarodowych i krajowych towarzystw naukowych. W 2012 r. został ogłoszony laureatem Nagrody Ratzingera. Od 2013 r. jest kawalerem Orderu Legii Honorowej; W 2015 r. otrzymał w Polsce Nagrodę Pokoju (Prix de la Paix), którą

Katarzyna Kowalczyk — John Paul II Catholic University of Lublin, Lublin, Poland
e-mail: kasiak123@student.kul.edu.pl • ORCID: no data

* R. Brague, *Prawo Boga. Filozoficzna historia przymierza* [The Law of God. A Philosophical History of the Alliance], tłum. M. Wodzyńska, A. Kocot (Warszawa: Wydawnictwo Teologii Politycznej, 2014).

wręczono mu w murach Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (PAP); w 2018 r. otrzymał doktorat *honoris causa* Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie.

Brague jest autorem rozmaitych publikacji i książek takich, jak m.in.: *Au moyen du Moyen Age. Philosophies médiévales en chrétienté, judaïsme et islam* [Legenda średniowiecza: filozoficzne badania nad średniowiecznym chrześcijaństwem, judaizmem i islamem]; *La Loi de Dieu. Histoire philosophique d'une alliance* [Prawo Boga. Filozoficzna historia przymierza]; *Europe, la voie romaine* [Europa droga rzymska]; *Le Règne de l'homme. Naissance et échec du projet moderne* [Królestwo człowieka. Geneza i klęska projektu nowożytnego]; *La Sagesse du monde. Histoire de l'expérience humaine de l'univers* [Mądrość świata. Historia ludzkiego doświadczenia wszechświata]. Zostały one przetłumaczone na wiele języków, natomiast w języku polskim ukazały się nakładem Wydawnictwa Teologii Politycznej.

Przedmiotem niniejszej recenzji będzie dzieło profesora Brague'a pod tytułem *Prawo Boga. Filozoficzna historia przymierza*. Choć w języku francuskim wydane zostało w roku 2005, w języku polskim ukazało się w roku 2014, a inne jego dzieła (*Mądrość świata* i *Królestwo człowieka*) zostały przetłumaczone w ostatnich dwóch latach. Wskazuje to na duże znaczenie jakie odgrywają współcześnie rozważania Brague'a dotyczące Europy oraz na potrzebę refleksji o korzeniach europejskiej kultury i cywilizacji chrześcijańskiej również na gruncie polskim. Celem autora w książce *Prawo Boga* jest analiza pojęcia prawa boskiego, które „[...] zakłada, że działalność człowieka oparta jest na normach wywodzących się z boskiego źródła,¹ prowadząca do lepszego poznania nowoczesności, do zrozumienia jak i dlaczego nowoczesność różni się od świata średniowiecznego oraz dlaczego cały jej projekt jest wątpliwy i skazany na porażkę. Brague na samym początku stawia pytania takie, jak:

¹ R. Brague, *Prawo Boga. Filozoficzna historia przymierza*, 9.

[...] czym jest prawo, w określonym miejscu i czasie uznawane za boskie? Na czym ta boskość polega? Czy jest przyczyną, czy właściwością? Jakich cech boskość udziela prawu? Co mówi nam o boskości jakiegoś boga fakt, że przedstawiany jest nam jako prawodawca? Jaki stosunek do sfery boskiej, jaki typ religii z takiego pojęcia wynika? [...] czym się cechują społeczeństwa, w których ludzkimi zachowaniami kierują prawa określane jako „boże”? [...] co umożliwiło – lub nawet spowodowało – zerwanie z przednowoczesnym stosunkiem do prawa i przejście do jego wersji nowoczesnej?²

To ostatnie pytanie autor stawia dlatego, iż, jak twierdzi, w nowoczesności prawo nie ma żadnego odniesienia do boskości, jest jedynie konwencją, umową we wspólnocie, którą ta ustanawia, mając przed sobą wyłącznie własne cele. Brague analizuje pojęcie prawa boskiego historycznie i filozoficznie, a więc szuka jego uwarunkowań dziejowych i przyczyn zaistnienia, składników je konstytuujących oraz genezy. Śledzi on historię trzech tradycji: żydowskiej, islamskiej i chrześcijańskiej, które wywodząc się z dwóch źródeł – Aten i Jerozolimy – ukształtowały, według niego, cywilizację europejską i wpłynęły niezaprzeczalnie na uformowanie pojęcia prawa boskiego, ale i prawa w ogólności. Brague ogranicza swoje analizy głównie do okresu średniowiecza, zaznaczając, iż jest to najbardziej znaczący moment w dziejach Europy, który niezaprzeczalnie ustanowił ramy i kategorie dla późniejszych epok. Tym samym, ograniczając się do ram przednowoczesnych, podejmuje krytykę czasów nowożytnych i nowożytnej koncepcji prawa. Jak pisze:

Czasy nowożytne oznaczają natomiast wyprowadzenie – w podwójnym sensie, pochodzenia i porzucenia – prawa z rozstrzygnięć właściwych

² *Ibid.*, 15–16.

chrześcijaństwu i posuwają się nawet do zanegowania wszelkiego pojęcia prawa, które nie byłoby dziełem człowieka.³

W porównywaniu średniowiecznej koncepcji prawa z nowożytną posługuje się pojęciami takimi, jak autonomia – nadawanie prawa same-mu sobie, i heteronomia – otrzymywanie prawa od kogoś innego: „[...] świat nowoczesny w swym przesłaniu moralnym [...] szczyci się, iż wyeliminował wszystko to, co jego zdaniem splamione zostało heteronomią, i z upodobaniem traktuje siebie jako świat zbudowany na pojęciu autonomii.”⁴ Podkreśla, że w czasach przednowoczesnych prawo traktowano jako obiektywne, bo nadane przez Boga i związane ściśle z wymiarem religijnym; jako wszechobecne, wpisane w samą naturę świata i człowieka, kierujące wszelkim działaniem, a zatem umożliwiające również pełną realizację bytu ludzkiego. Takie pojmowanie prawa było wspólne we wszystkich tradycjach, których dzieje autor śledzi, i stanowi właśnie fundament europejskiej kultury. Mimo pewnych różnic w interpretowaniu idei prawa, wynikających z różnic w doktrynach judaizmu, islamu i chrześcijaństwa, na gruncie ich wszystkich prawo posiada cechy boskie – jako ustalone i objawione przez Boga oraz jako wieczne, wpisane w istotę bytu.

W swojej analizie Brague wychodzi od rozważań terminologicznych nad wyrażeniem „teologia polityczna”, aby wskazać, że w obszarze jego zainteresowań jest nie tylko polityka, będąca jedynie częścią „praktyki” w rozumieniu klasycznym, ale „teio-praktyka”, a więc sfera całego ludzkiego działania praktycznego – etyka, ekonomia i polityka; natomiast „[...] prefiks *teio-* (a nie *theo-*) wskazuje, że chodzi tu o boskość (po grecku *theios*), a nie o jednego czy wielu bogów (po grecku *theos*).”⁵ Przechodzi następnie do realizacji swojego głównego

³ *Ibid.*, 27–28.

⁴ *Ibid.*, 11.

⁵ *Ibid.*, 24.

celu, a więc do historycznej analizy idei prawa boskiego. Zaczyna od okresu prehistorycznego, opisuje grecką ideę prawa boskiego, po czym zarysowuje kontekst dziejowy formowania się trzech najważniejszych dla dziedzictwa kulturowego Europy tradycji religijnych – judaizmu, chrześcijaństwa i islamu, oraz ich stosunek do polityki. Następnie poddaje dogłębnej analizie rozumienie prawa w tych trzech religiach i rolę świętych ksiąg w prawodawstwie, a także omawia wzajemne powiązania między tymi religiami i to, jakie stanowiska wobec siebie zajęły. Wykazuje wzajemne wpływy religii i polityki, które odbijały się w prawie i przechodzi do refleksji nad stanowiskami średniowiecznych myślicieli o prawie boskim, skupiając się przede wszystkim na Al-Ghazalim, Majmonidesie i św. Tomaszu, którzy chociaż nie wyczerpują w swojej myśli całego rozumienia idei prawa boskiego w średniowieczu, jak pisze: „dali najistotniejszy opis sposobu, w jaki ich religie rozpatrują kwestię boskości prawa.”⁶ Dalej autor skupia się na schematycznym przedstawieniu nowożytności jako destrukcji idei prawa boskiego. Powód tego zjawiska Brague upatruje w ówczesnym przededefiniowaniu pojęcia natury i prawa natury (natura zaczęła być rozumiana naukowo, a idea prawa natury – globalnego porządku – ustąpiła miejsca zbiorowi dających się stale obserwować związków) oraz rozdzieleniu się od siebie prawa i rady, które to przez cały okres przednowoczesności dopełniały się wzajemnie – prawo rozumiane jako coś, co narzuca uprawniona władza oraz rada jako to, co zaleca mądrość.

Swoją analizę Brague konkluduje stwierdzeniem, iż nowożytność nie stworzyła niczego nowego, a postulat rozdzielenia religii od polityki był i jest fałszywy, ponieważ taki związek nigdy nie istniał, nawet w średniowieczu, kiedy Kościół wbrew powszechnemu przekonaniu sam dla siebie ustanawiał granicę, która miała oddzielać go od władzy świeckiej. Jak pisze:

⁶ *Ibid.*, 451.

Nasze społeczeństwa, wraz z ich programem prawa pozbawionego boskiego pierwiastka, stały się w ostatecznym rozrachunku możliwe dzięki chrześcijańskiemu doświadczeniu boskości pozbawionej prawa. Jest to nie tyle ateizm, co „niewiara”, która nie zakłada prymatu wiary w definicji religijności. Problem teologiczno-polityczny jest być może problemem poważnym tylko pozornie. Przenosi on jedynie rozdział od dawna dokonany na poziomie gatunku (politycznym) na poziom rodzaju (praktyczny). [...] Pozostaje wykazać, że działanie ludzkie może się swobodnie rozwijać bez odniesienia do pierwiastka boskiego i nie osiądzie na mieliźnie miotane samobójczymi dysputami. Możliwe, że oddalenie idei prawa bożego jest tym właśnie, co wyzwala tę kwestię, a nawet wydobywa z niej to, co najbardziej palące.⁷

Końcem jego rozważań o idei prawa bożego jest twierdzenie, że nie wyczerpuje ono modelu połączenia teio-praktycznego. Pierwiastek boski może wejść w kontakt z praktyką nie tylko przez normy, ale też jako: „model, który przyciąga, jako światło, które prowadzi, jako pomoc, która pozwala iść dalej. Uświadomienie sobie sposobu, w jaki pierwiastek boski ukazuje się czasami jako norma działania, pozwala ukazać inne możliwości i uchwycić ich ważność.”⁸ Autor dodaje do swojej konkluzji przypuszczenie, jakoby dopiero odkrycie, że ujmowanie stosunku pierwiastka boskiego w sposób normatywny nie wyczerpuje wszystkich możliwości, otwiera na zrozumienie, iż taki stosunek jest w ogóle potrzebny „dla integralnego rozwoju ludzkiej działalności”.

Analizy składające się na *Prawo Boga* przeprowadzone zostały w sposób niezwykle dogłębny i rzetelny, odwołują się do bardzo szerokiego spektrum tekstów źródłowych i opracowań dotyczących poruszanej problematyki. Co więcej, autor podchodzi do problemów genezy

⁷ *Ibid.*, 513–514.

⁸ *Ibid.*, 514.

kultury europejskiej i idei prawa stanowiącej znaczący jej element ze strony dosyć niestandardowej. Powołuje się na źródła żydowskie i islamskie, unikając w ten sposób europocentryzmu, który, jak uważa, w znacznej mierze przeszkadza we właściwym rozumieniu przeszłości Europy i jej tożsamości. Autor podkreśla również, że jego celem jest jak najbardziej filozoficznie neutralne odczytanie *Biblii* i *Koranu* – nie staje więc w swoich rozważaniach po stronie żadnej z tradycji, nie zakłada żadnego stanowiska w punkcie wyjścia. Jak sam zastrzega, dzieło to jest raczej filozoficzną refleksją na temat tego, co inni wcześniej opracowali, wychodzącą od ich spojrzenia na te kwestie. Nie jest więc systematycznym dowodzeniem własnego stanowiska, lecz bardziej rozważaniami wychodzącymi od obiektywnych faktów i innych koncepcji filozoficznych dotyczących pojęcia prawa. Tłem jego rozważań jest związek między sferami religii, filozofii i polityki, ale podchodzi on do tego problemu szeroko, nie ograniczając się jedynie do polityki, lecz obejmując refleksją całą sferę praktyki. W swojej książce Brague wychodzi poza utarte schematy patrzenia na Europę; dowartościowuje średniowiecze, które postrzegane jest w dzisiejszej dobie negatywnie. Brague bardzo dokładnie spełnia swój cel, którym jest wykazanie, jak błędny obraz okresu średniowiecza posiada nowoczesność, a tym samym pokazuje, iż to fałszywe pojmowanie sprawia, iż projekt nowoczesności nie ma szans powodzenia. Język, którego autor używa, jest informatywny, ale jednocześnie zawiera liczne metafory i jest specjalistyczny. Czytelnik obcujący z tą lekturą odczuwa, że osoba przeprowadzająca refleksje ma bardzo znaczącą wiedzę na tematy poruszane oraz że swobodnie i z wielką erudycją (nierzadko również z humorem) porusza się po obszarze omawianych zagadnień. Książka *Prawo Boga* Rémięgo Brague'a stanowi obronę idei obiektywnego, boskiego prawa wpisanego w naturę ludzką, pokazując, że idea ta, obecna we wszystkich trzech wielkich tradycjach religijnych formujących kształt cywilizacji europejskiej, jest jej trzonem, a zapomnienie o niej ma konsekwencje w wykrzywionym obrazie rzeczywistości i człowieka. Prawo wspólne, uniwersalne jest, jak podkre-

śła, jedynym prawem, które kieruje wewnętrznym życiem jednostek oraz prowadzi je do osiągnięcia pełni.

The Law of God by Rémi Braque

SUMMARY

This paper is a review of the book by Rémi Braque, titled *The Law of God. A Philosophical History of the Alliance*, in which he aims to analyze the concept of divine law, assuming „[...] that human activity is based on norms derived from a divine source.” The author analyses this concept historically and philosophically, and thus searches for its historical conditions and reasons for its existence. Focusing mainly on the Middle Ages, he undertakes a critique of modern times and the modern concept of law, according to which it is merely a convention. He stresses that in pre-modern times law was treated as objective, because it was given by God and was closely connected with religion. Such understanding of law was common in all traditions, the history of which the author is following, and it constitutes the very foundation of European culture. In spite of certain differences in interpreting the idea of law, resulting from differences in the doctrines of Judaism, Islam and Christianity, on the grounds of all of them law possesses divine features—as determined and revealed by God, eternal and inherent to the nature of being.

Keywords: divine law, nature, natural law, religion, political theology, history and philosophy of law

REFERENCES

Braque, Rémi. *Prawo Boga. Filozoficzna historia przymierza* [The Law of God. A Philosophical History of the Alliance]. Translated by M. Wodzyńska, A. Kocot, Warszawa: Wydawnictwo Teologii Politycznej, 2014.